

# TILSHUNOSLIKDA FRAZELOGIK BIRLIKLARNING LINGVOMADANIY XUSUSIYATLARIGA OID TADQIQOTLAR SHARHI

**Maxmudova Fayyoza**

*Alfraganus universiteti magistranti*

**Annotatsiya:** O‘zbek tilida frazeologizmlar — bu tilning boyligini, madaniyatini va xalqning dunyoqarashini aks ettiruvchi muhim unsurlardir. Frazeologizm so‘zining o‘zi ”frazeo” — ibora, ”logiya” — o‘rganish degan ma’noni anglatadi. Shunday qilib, frazeologizm — bu bir yoki bir nechta so‘zlardan iborat bo‘lib, o‘z ichida ma’lum bir ma’noni ifodalovchi iboradir. O‘zbek tilida frazeologizmlar ko‘plab turli shakllarda uchraydi va ularning har biri o‘ziga xos ma’no va hissiyotlarni ifodalaydi.

**Kalit so‘zlar:** o‘zbek tili, frazeologizmlar, madaniyat, so‘z, ma’no, til, madaniy kontekst l, lingvokulturologiya.

**Kirish.** Bugungi kun tilshunosligining etakchi yo‘nalishlaridan biri bo‘lgan lingvokulturologiya o‘tgan asrning so‘nggi choragida shakllana boshladi. Tadqiqotchilarning ta’kidlashicha, ”lingvokulturologiya” termini V.N.Teliya rahbarligidagi Moskva frazeologik maktabi tomonidan olib borilgan tadqiqotlar bilan bog‘liq ravishda paydo bo‘ldi.(1)

Lingvokulturologiya til va madaniyatniyatning aloqadorligi hamda uyg‘unlashuvi asosida shakllangan tilshunoslikdagi yangi sohadir. Til va madaniyat fenomenlarining o‘zaro bog‘liqligi haqidagi masalani o‘rganish, ko‘p holatlarda murakkab, ko‘p qirrali, ko‘p qiyofali ijtimoiy hodisalar sirasiga kiruvchi madaniyat tushunchasining aniq ta’rifi yo‘qligi sababli qiyinlashgan. ”Madaniyat ijtimoiy hodisa sifatida muayyan odamlar jamoasi tomonidan to‘plangan va to‘planib kelayotgan moddiy-ma’naviy qadriyatlar majmuyi, jamoa ijtimoiy faolligi mahsuli: u tarixiy genezisga ega va alohida shaxsning shakllanishida muhim rol o‘ynaydi”. Shuni aytish lozimki, til madaniyatni yoki madaniy boylikni kelgusi avlodlarga etkazuvchi nihoyatda muhim va qudratli kuchga ega

bo'lgan vositadir. Til insonning eng yuksak darajadagi mulkidir. U insonning, etnos(xalq)ning xarakterini yorqin ifodalaydi, dunyoviy madaniyat bilan aloqasini belgilaydi. Qolaversa, til millat degan ulug'vor tushunchani shakllantiruvchi, unga asosiy ozuqani beruvchi unsur hisoblanadi. Lingvokulturologiya borasida salmoqli tadqiqotlarni amalga oshirgan V.A. Maslovaning ta'kidlanishicha, frazeologizmlar to'g'ridan-to'g'ri yoki assotsiativ tarzda u yoki bu xalqning dunyo, jamiyat haqidagi axborotlarni madaniy-milliy prizma orqali etkazadi, shu xalq dunyoqarashining xarakterli xususiyatlarini ko'rsatadi, ayni paytda, uning dunyoqarashini ham belgilaydi. Shuning uchun ham biror xalqning tilini yaxshiroq bilish uchun uning madaniyati va millatini o'rganmoq lozim.(2)

Etnosda eng muhim aloqa vositasi bo'lgan til, urug', qabila, elat, millat ko'rinishdagi kishilarning ijtimoiy guruhi orasida paydo jamoaning birlashgan shakli bo'lib xizmat qiladi. Etnos-bu insonlarni ichki tomondan, madaniy-ma'naviy jihatdan birlashtiradi. Ijtimoiy guruhlar lisoniy guruh sifatida shakllanadi, chunki ularni bir-birisiz tasavvur etib bo'lamaydi. Boshqacha qilib aytganda, xalq va tilni bir-birisiz tasavvur etib bo'lmaydi. Shuning uchun ham, etnos va tilni ko'p hollarda bir tushuncha atrofida tushuniladi.

Ma'lumki, ijtimoiy fanlarda etnos tushunchasini xalq ma'nosida ham qo'llaydilar. Bu tushuncha madaniyat, til tushunchalari bilan bevosita bog'langan shuning uchun ham ruscha-o'zbekcha lug'atda etnik yoki etnos tushunchasi biror bir xalqqa va uning madaniyatiga oid tushuncha deb qaraladi.

Darvoqe, madaniyat ana shu etnos ( xalq)ning ijtimoiy va tarixiy jarayonida vujudga kelgan, jamiyat taraqqiyotida tarixan erishilgan, sivilizatsiya bosqichini xarakterlaydigan moddiy va ma'naviy xususiyatlarining majmuidir. Falsafa lug'atida madaniyat tushunchasiga quyidagicha ta'rif beriladi: Madaniyat (*lotincha cultura-parvarish qilish, ishlov berish*)-ijtimoiy tarixiy praktika prosessida insoniyat yaratgan va yaratayotgan hamda jamiyat taraqqiyotida tarixan erishilgan bosqichni xarakterlaydigan moddiy va ma'naviy qimmatdorliklar majmuidir.(3)

Til ham etnos va madaniyat bilan bog'liq bo'lgan va ularni yuzaga chiqaruvchi, vujudga keltiruvchi vosita sanaladi. Bular ichida til hukmron hisoblanadi. Bunda tilning noyobligi shundaki, u boshqalari bilan uzviy bog'langan, uni operatsion tizm, boshqa dasturlar uchun o'ziga xos qobiq bilan qiyoslash mumkin.

Tildagi etnik xarakterning yaqqol misoli ona tilini his qilishdir. Barcha xalqlarda til milliy his-tuyg'u va ong bilan uzviy bog'langan. Insonning o'z ona tiliga yaqinlik tuyg'usi har bir tilda obrazli tafakkurning takrorlanmas assotsialarning mavjudligi bilan tushuntiriladi. Ular har bir so'zning o'ziga xos semantik to'liqligiga – madaniy mazmunga ega bo'lishi kerak. Ular til tizmidagi mustahkamlanadi va uning o'ziga xosligini tashkil etadi.

Bunda biz insonni u yashayotgan va harakatda bo'lgan jamiyat orqali bilsak, uning so'zlashayotgan tiliga qarab qaysi millatga xosligi va madaniy darajasi haqida fikr yuritishimiz mumkin bo'ladi. Xalq tili xalq tafakkuri oynasidir. Har bir millatning aqliy tuzulishi o'z tilida stereotip sifatida shakllanadi. Bu narsa lingvokulturologiya sohasidagi fanlar yuzaga kelishiga sabab bo'ldi va ularning rivojiga kuchli turtki berdi.

Til xalqlarning aqliy qobiliyatlari bilan bog'liq. Ong va madaniyat, til va madaniyat kabi tushunchalar bir-biri bilan go'yo et va tirnoqday bular har doim biri ikkinchisiz shakllana olmaydi.

**Asosiy qism.** Ma'lumki, til tashqi olamga ma'no orqali bog'lanadi. Til belgilari ortida turuvchi hodisalarni o'rganish inson bilish faoliyati va nutqiy faoliyat aloqasini yoritishda muhim ahamiyat kasb etadi. Frazologizmlar ham xalqlar madaniyatini ko'rsatib beruvchi til birliklaridan biri sanaladi shuning uchun ham frazemalarni lingvokulturologiyaning obyekti sifatida qarashimiz mumkin bo'ladi. Frazologizmlarning milliy-madaniy xususiyatlari ularning ekstralingvistik omillaridan kelib chiqqan holda belgilanadi.(4) Ekstralingvistik omillar deganda, ijtimoiy, iqtisodiy, madaniy shart-sharoitlar, funksional va tilning ichki strukturaviy rivojlanishi sharoitlari, frazeologik birliklarning rivojlanishi va hosil bo'lishida katta ahamiyatga ega bo'ladigan, ularning milliy xarakterini ko'rsatib berishga sabab bo'ladigan omillar yig'indisi tushuniladi. Lingvokulturologik

yondashuvga ko‘ra frazeologizmlar milliy madaniyat, milliy mentalitet, milliy qadriyat xususiyatlarini aks ettiruvchi til qatlamidir.

Milliy qadriyatlar bu - millat uchun muhim va jiddiy ahamiyatga ega bo‘lgan moddiy va ma‘naviy boyliklar yig‘indisidir. Milliy qadriyatlar millatning tarixi, yashash tarzi, kelajagi, avlodi, ijtimoiy qatlami, milliy ongi, tili, ma‘naviyati hamda madaniyati bilan uzviy bog‘liq. Bizning milliy qadriyatlarimiz tug‘ilgan makon va ona yurtga ehtirom, avlodlar xotirasiga sadoqat, kattalarga hurmat, muomalada mulozamat, hayo-andisha kabilarning ustivorligi bilan xarakterlanadi. Frazeologizmlarning xalq mentaliteti bilan bog‘liqligini tadqiq qilgan lingvomadaniyatshunoslik prinsiplariga asoslanadi. Lingvokulturologiyaga oid adabiyotlarda frazeologizmlar ham tilning lingvomadaniy boyligi sifatida e‘tirof etiladi.(5)Turli millatlarda mentalitet va madaniy an‘analariga ko‘ra, frazemalar muloqat maqsadi va holatiga qarab turlicha qo‘llaniladi, tushuniladi va kommunikativ maqsadga yo‘nalganlik noan‘anaviy tarzda anglashiladi. Bundan tashqari, muayyan mamlakat, geografik hududga qarab bir-biridan farqlanadi. Fikrlarimizning isboti o‘laroq o‘zbek xalqining o‘ziga xosligini ko‘rsatuvchi frazemalardan namunalar keltiramiz: *Afrosiyobdan qolgan, yelkasi chopon ko‘rmagan; to‘ydan oldin nog‘ora chalmoq; lafzi halol; quloqqa azon aytmoq; belida belbog‘i bor; ola xurjun elkasiga tushmoq; patir ushatmoq; paytavasiga qurt tushmoq; rizqini terib emoq; supradagi unga qaramay tandirga o‘t qalamoq; Qo‘qonda tekkan dard; ”puf” desa, Buxoroga uchadigan; xamir uchidan patir; bosh omon bo‘lsa do‘ppi topilar; og‘ziga tolqon solmoq; nomusi bukildi; boshiga baxt qushi qo‘ndi, har kim o‘z aravasini tortmoq, atlas ko‘ylakka bo‘z yamoq, alifni kaltak deyolmaslik, zuvalasi pishiq, almisoqdan qolgan, kalavasini yo‘qotmoq, to‘rt tarafi qibla, anqoning urug‘i, diydor ko‘rishmoq, kavushini to‘g‘irlab qo‘ymoq, ko‘zlarining paxtasini chiqarmoq, sabr kosasi to‘lmoq, otdan tushsa ham egardan tushmaslik, otdan tushsa ham uzangidan tushmaslik, to‘nini teskari kiyib olmoq, imoni komil, ixlosini qaytarmoq, ixlos qo‘ymoq, tuya ko‘ridingmi yo‘q, tog‘ni tolqon qiladigan, qo‘lini bigiz qilmoq, zig‘ir yog‘day ko‘ngliga urmoq, do‘ppi ol desa, kalla olmoq, soyasiga ko‘rpacha*

*solmoq, miridan sirigacha, onasini uchqo'rg'ondan ko'rsatmoq, dumi xurjunda kabilar.*

Mazkur frazemalarning barchasida o'zbek xalqi ishlatadigan kiyimlar, buyumlar, milliylikka xos mavhum tushunchalar o'zbek xalqiga xos joy nomlari qatnashgan va bunda xalqning o'ziga xos fikrlash tarzi, urf-odati, madaniyati aks etgan. Shuning uchun insonlarning tilidagi rang-barangliklar xalq madaniyatining, kechinmalarining turfa xilligini ko'rsatib beradi. Demak, frazeologizmlarning markazida turuvchi, yani etalon sifatida olingan komponentlar o'zbek tilining lingvokulturologik xususiyatlarini ko'rsatuvchi lingvokulturemalardan biri sanaladi.

Yuqoridagi misollar ma'lum bo'lishicha, bu misollarda milliylikni tashiydigan so'zlar orqali o'zbek xalqining frazeologiyasining o'ziga xos frazemasini hisoblansa, quyidagi frazemalar esa ma'lum bir so'z orqali emas butunligicha mentallikni aks ettiradigan frazeologiya sifatida qaraladi. Jumladan, *ko'zi qiymaydi, bir yoqadan bosh chiqarmoq, og'iz solmoq, maslahatni bir erga qo'yimoq, beti chidamaslik, bir jon-u bir tan bo'lmoq, beti shuvut bo'lmoq, bel olishmoq, etti buklanib, yo'l bo'lsin, non ushotmoq, ko'zi tirikligida, til bormaslik, ep bilmaslik, ep ko'rmaslik, yuzi erga qaradi, yulduzlari to'g'ri kelmoq, yuragi achishdi, o'z yog'iga o'zi qovrulmoq, o'zini o'zi eb qo'yimoq, o'tqazgani joy topolmaslik, quling o'rgilsin, kindik qoni to'kilgan, elkasi erga tegmagan, qulog'ini tishlab qo'ygan* kabi bir nechta frazeologizmlarni misol qilib keltirishimiz mumkin.

Til o'z sohibi bilan birgalikda o'rganilar ekan, tabiiyki, uning maqbul tavsifi ham mansub millat madaniyati va mentaliteti bilan birga olib qaralgandagina beriladi. Ana shu jihat, ya'ni til va milliy-madaniy jipslik lingvokulturologik tadqiqotlarning markazida turadi. Albatta, tildagi har qanday birlik u yoki bu darajada milliy-madaniy o'ziga xosliklarni namoyon etadi. Ammo shunday til birliklari borki, ular milliy-madaniy injaliklarning benihoya betakror timsolidir. Shu ma'noda frazeologizmlar milliy mentaliteti, madaniyati, turmush tarzi hamda uzoq yillik kuzatuvlarning qabariq ifodasidir.(6)

Frazeologizmlarni tadqiq qilishda, ikki til frazemalarini qiyoslaganda, ya'ni o'zbek va ingliz tillaridagi frazeologizmlarni qiyoslab

o'rganilganda til va madaniyat tushunchalarining uzviyligi yorqin ko'ringan. Buni misollar orqali ko'rib chiqamiz.

O'zbek va ingliz tillaridagi frazeologizmlarni o'rganish jarayonida farqli va o'xshash iboralarga ajratdik.

O'xshash iboralar:

### Ingliz tili varianti

### O'zbek tili varianti

- |                                                |                                                                        |
|------------------------------------------------|------------------------------------------------------------------------|
| – Ears are burning ( <i>qulog'i kuyyapti</i> ) | - Qulog'i qiziyapti                                                    |
| – Evil eye ( <i>shayton ko'z</i> )             | - Ko'z tegmoq                                                          |
| – Fight like cats and dogs                     | - It-mushuk bo'lmoq<br>( <i>mushuk va itga o'xshab urshmoq</i> )       |
| – A cat has nine lives                         | - Ayolning qirqta joni bor<br>( <i>mushukning to'qqizta joni bor</i> ) |
| – Ears become red                              | - Yuzi qizarmoq<br>( <i>qulog'i qizarmoq</i> )                         |
| – As wild as a tiger                           | - Yovvoyi mushukday<br>( <i>yo'lbarsday yovvoyi</i> )                  |
| – As hungry as a bear                          | - Och bo'riday<br>( <i>ayiqday och</i> )                               |

Ikkita xalq frazeologizmlari bir biridan farq qilishi tabiiy holat. Demak, farqli tomonlarini milliylikka xos vositalar orqali ko'rishimiz mumkin. Ular quyidagi vositalar orqali farqlanadi:

### -milliy bosh kiyimlar:

- *Do'ppisini osmonga otmoq* – xursand bo'lmoq.
- *Do'ppisi yarimta* – *g'am emasdan, shod-xurram* bo'lmoq.
- *Do'ppisi tor keldi* – *lojsiz* bo'lmoq.
- *Bosh omon bo'lsa do'ppi topilar* – *sog'liq bo'lsa hammasi bo'ladi*.
- *Old hat(eski shlyapa)* – barcha eskirib qolgan narsalarga nisbatan ishlatiladi.
- *Pass the hat(shlyapani uzatmoq)* – pul yig'moq ma'nosida.
- *Wear several hats(bir necha shlyapa kiymoq)* – ko'p mas'uliyatga ega bo'lmoq.

– Talk through one's hat (*birovning shlyapasi orqali gapirmoq*)-tushunmasdan, bilmasdan gapirmoq.

**-milliy kiyimlar:**

– To'nni teskari kiyimoq - qaysarlik qilmoq.

– Gapga to'n kiygizmoq - gapga usta.

– Lose one's shirt (*fudbolka yo 'qotmoq*) -boridan ajralmoq ma'nosida qo'llanadi.

**-iste'mol mahsulotlari:**

– Chuchvarani xom sanamoq – yanglishmoq.

– Og'ziga tolqon solmoq-hech narsa demaslik.

– As warm as Toast (*tostdek issiq*) -biror joyning issiqligi nisbatan ishlatiladi.

**-mevalar:**

– Puch yong'oq bilan qo'ynini to'ldirmoq – aldamoq.

– Buy a lemon(*limon sotib olmoq*) - keraksiz narsa olmoq ma'nosida ishlatiladi.

**-hayvonlar:**

– Ignadek gapni tuyadek qilmoq - bo'rttirmoq.

– As busy as a beaver (qunduzdek band) - juda band bo'lish.

**-tana a'zolari:**

– Og'iz solmoq - qayliq yoki kuyov qilish niyati borligini aytmoq.

– Ko'z qiymaydi - ko'ngilchanlik tufayli botina olmaslik.

– Born with a silver spoon in one's mouth(*og'zida kumush qoshiq bilan tug'ilmoq*) - boy oilada tug'ilmoq.

Yuqoridagi o'rganilgan frazeologizmlarning aksariyati o'zbek va ingliz millatining an'anaviy fikrlash tarzi, ijodiy tafakkuri, milliy mentalitetning o'ziga xosligi va subyektiv munosabati o'z ifodasini topgan. Binobarin, bu kabi frazeologizmlar milliy-madaniy belgilarni o'zida saqlovchi va ularning davomiyligini ta'minlovchi, tilning yaratuvchanlik imkoniyatini ko'rsatuvchi lingvomadaniy birliklar sifatida xalqlarning madaniyatini tushunish va chuqurroq o'rganishga yordam beradi. Xullas, til so'z qanchalik qadimiy bo'lsa, frazeologizmlar ham shunday qadimiy tarixga ega bo'lgan birliklar sanaladi

**Xulosa.** Aytish mumkinki, lingvokulturologik yondoshuvlarga ko‘ra frazeologizmlar muayyan xalqning o‘tmish madaniyati bilan bog‘liq qadriyatlarini, milliy-mental fikrlash tarzini namoyon etuvchi, shuningdek, real voqelikni lison vositasida ifodalash darajasini ko‘rsatuvchi dalil hamdir. Ular o‘zida xalqning ijtimoiy, ma’naviy jihatdan rivojlanishini ham ko‘rsatuvchi lingvomadaniy birlik hisoblanadi. Ularni lingvokulturologik jihatdan keng tadqiq etish esa hozirgi kun tilshunosligida o‘z echimini kutayotgan dolzarb masalalardan biridir.

### **Foydalanilgan adabiyotlar:**

1. Abdurahmonov, A. (2005). "O‘zbek frazeologiyasi: nazariya va amaliyot". Tashkent: O‘zbekiston Milliy Universiteti.
2. Jumanov, B. (2010). "O‘zbek tilidagi frazeologik birliklar va ularning madaniy ahamiyati". Tashkent: Fan va texnologiya.
3. Qodirov, A. (2012). "Frazeologizm va ularning lingvokulturologik jihatlari". Tashkent: O‘zbekiston Respublikasi Oliy va o‘rta maxsus ta’lim vazirligi.
4. Ахунзянов Г.Х. Идиомы (исследование на материале татарского языка). АДД. - Казань.: 1972
5. Xolmatov, S. (2016). "Lingvokulturologiya: nazariy asoslar va amaliy tadqiqotlar". Tashkent: O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi.
6. Tursunov, A. (2018). "O‘zbek frazeologizmlarining madaniy konteksti". Tashkent: O‘zbekiston Milliy Universiteti.
7. GI Mirzaevich. Ethnic Stereotypes in the Phraseologisms of the Uzbek, Kazakh and Karakalpak Languages. - Asian Journal of Arts and Culture, 2026. B. e23-e23.
8. Islom o‘g, A. M. R. (2025). Rus tili madaniyatini aks ettiruvchi frazeologik birlikmalarning semantik maydoni. *Xalqaro ilmiy-amaliy konferensiyalar*, 1(3), 268-274.
9. Abdugalilov, M. I. (2022). Comparative semantic-linguocultural analysis of Russian and uzbek phraseological units.



10. Ismailov, G. Anthropocentrism in phraseological picture of world (on the example of uzbek, kazakh and karakalpak languages). *中国湖州* 2022 № 4 (13), 137.
11. Mirzaevich, I. G. (2021). Idioethnic interpretation of uzbek phraseology (on example of Uzbek, Kazakh and Karakalpak languages). *ANGLISTICUM. Journal of the Association-Institute for English Language and American Studies*, 10(6), 80-87.
12. Ismailov, G. M. (2016). Phraseological picture of the world in the turkic languages. *ISJ Theoretical & Applied Science*, 11(43), 5-7.
13. Mirzayevich, I. G. Phraseologisms as a Representation of Culture, History, Folklore: Central Asian Languages (on Material of Uzbek, Kazakh and Karakalpak Languages).
14. Mirzaevich, G. I. (2026). Ethnic Stereotypes in the Phraseologisms of the Uzbek, Kazakh and Karakalpak Languages. *Asian Journal of Arts and Culture*, 26(1), e23-e23.
15. Xujaev, M. I. (2020). EPRA International Journal of Research and Development (IJRD) Volume: 5| Issue: 8| August 2020-Peer Reviewed Journal.
16. Xujaev, M. I. (2015). Некоторые особенности этических взглядов Axmet-Zaki Validova. *Credo new*, (2-2), 3.